

ӘОЖ 93/94

**АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ КӨРНЕКТІ ҚАЙРАТКЕРІ ХАЙРЕТДИН  
БОЛҒАНБАЕВ**

**Елкей Нұрлыбек Нұрланұлы**

[muzlife.nbek@mail.ru](mailto:muzlife.nbek@mail.ru)

8D02203 – Тарих мамандығының докторанты,  
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан  
Ғылыми жетекшісі – т.ғ.д., профессор Т.С. Садықов

Тәуелсіздік алған уақыттан бастап, күні бүгінге дейінгі отыз жылда төл тарихымызды қайта жаңғырту жолында көптеген жұмыстар атқарылып келеді. Дей тұрғанмен, әлі де болса зерттеуді талап ететін тақырыптар, зерделеуге зәру дүниелер, ұлт үмітін сөндірмей өткен тарихи тұлғаларымыздың өмір жолы туралы мәселелер жетерлік.

XX ғасырдың басында «қайтсек ел боламыз, жеке мемлекет болып, еңсеміз қайтсе көтеріледі» деген мазасыз ойларымен халқының келешегі жолында жарғақ құлақтары жастыққа тимей ел ертеңі үшін өлшеусіз үлес қосқан тарихи тұлғалардың есімін ескерусіз қалдырмай, қайта жаңғырту бүгінгі күні өзекті. Жас ұрпақты отаншылдық рухта тәрбиелеу – ел алдындағы абыройлы міндет. Өйткені, ата-бабаларымыздың өнегелі өмір жолы мен ғылыми мұрасының ұрпақтан ұрпаққа жоғалмай жетіп отыруы ұлтымызға тән қасиет.

«Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, негізінен, тұлғаландыру сипатына ие болатыны белгілі. Көптеген халықтар өз елінің ерекше елшісі сынды ұлы бабаларының есімдерін мақтан тұтады. Мысалы, өткен дәуірлердегі Тутанхамон, Конфуций, Ескендір Зұлқарнайын, Шекспир, Гете, Пушкин және Джордж Вашингтон сияқты дүние жүзіне белгілі тұлғалар бүгінде «өз мемлекеттерінің» баға жетпес символдық капиталы саналады әрі сол елдердің халықаралық аренада тиімді ілгерілеуіне септігін тигізіп отыр. Ұлы дала әл-Фараби мен Ясауи, Күлтегін мен Бейбарыс, Әз-Тәуке мен Абылай, Кенесары мен Абай және басқа да көптеген ұлы тұлғалар шоғырын дүниеге әкелді» [1] - деп жазады ҚР Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында. Тарихымыздан белгілі әр ғасырда қазақ халқының келешегі үшін туған ұлы тұлғалар, дана би-шешендер, ел бастаған көсемдер мен қол бастаған батырлар жетерлік. Сонау түрік қағанаты заманының даналары Күлтегін, Тоныкөк, Ұлы хандар Керей мен Жәнібек, Қасым хан, Тәуке хан, Абылай хан, ғұлама ғалым Шоқан Уәлиханов, қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбайұлы, Алаш зиялылары Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мұстафа Шоқай сынды тұлғаларымызды атауға болады. Тарихымызды таразыласақ, ұшы-қиыры шексіз жерімізді сақтап, қазақ екенімізді танытқан – Қазақ Хандығы десек, кейінгі өмірімізде дербес мемлекет

кұрып, ұлтымыздың рухын көтеріп, бір ортаға шоғырланған саяси элита ретінде тарих сахнасына шығып, Қазақстан мемлекетінің қалыптасуына зор ықпал еткен – XIX ғасырдың екінші жартысы — XX ғасырдың басында қалыптасқан ұлт зиялылары болды.

Кеңестік кезеңде тұлғатану мәселесінің кейбір тұстары белгілі идеологиялық себептерге байланысты бір жақты бағаланып келді немесе жабық тақырып болды. Ал, рухани тұрғыда қайта жаңғырып, тәуелсіз тарихи санамызды қалыптастыру жолына бет бұрғанымызда академик М.Қ. Қозыбаев өзінің «ақтандақтар» тақырыбында жазған «Ғұмырнама жанрын зерттеу мәселелері: қазақ зиялылары тарихы-ұлт тарихы» [2] мақаласында отандық тарих ғылымын тарихи қайраткерлермен тұлғалаудың зәру мәселе екендігін сөз етті. Расында, үнемі үрдістік дамуға ұмтылып отыратын қоғамның тынысына өздерінің ой-интеллектісімен, нақтылы тұжырымдарымен ықпал ететін, сондай-ақ оның даму бағытына да әсер ете алатын негізгі күш – зиялылар қауымы. Сондықтан да зиялы қауым өкілдерінің тарихын зерттеу, олардың ғылым мен қоғамдағы алар орны және қосқан үлесін саралай отырып зерттеу, тағылымдық жақтарын зерделеу, бағалау тәуелсіздік алып, төл тарихымызды жаңғыртып жатқан бүгінгі таңда өзекті мәселе болары сөзсіз.

Қазіргі таңда тәуелсіздіктің 30 жылдығы қарсаңында түрлі баспасөз беттерінде, әлеуметтік желілерде Алаш қозғалысының тарихы, оның белсенді мүшелерінің өмір жолына қатысты пікірлер көп қозғалып жүр. Мәселен, тарихи тың деректер негізінде тарихымыздың кейбір күрделі кезеңдерін толық зерттеп тоталитарлық кезеңдегі қалыптасқан көзқарастарды қайта қарастырып, өзгерістер енгізсе сол кеңестік жүйедегі тарих ғылымына қатысты айтылған, берілген тарихи баға болатыны анық.

Алаш қайраткерлерінің арасынан өзінің зерделі ой-пікірімен, халық ағарту ісі мен қазақ баспасөзі саласында сіңірген еңбегімен ерекшеленген азаматтардың бірі – көрнекті қоғам қайраткері, публицист Хайретдин Әбдірахманұлы Болғанбаев. Оның ғұмыры ащы арманға толы болса да, еткен еңбегі, төккен тері мен мол мұрасы адамға өнеге боларлық. Біз Хайретдин Болғанбаевты әлі танып болғанымыз жоқ.

Хайретдин Әбдірахманұлы Болғанбаев 1894 жылы Ақмола облысы, Қорғалжын өңірінің Жосалы ауылында дүниеге келген [3, 174 б.].

«Жеті атасын білген ер жеті жұрттың қамын жер...» - дейді қазақ мақалы. Осы орайда, аз-кем Х.Болғанбаевтың ата-тегі мен отбасы туралы айтсақ, Орта жүз ішіндегі Арғын тайпасының бір тармағы болып саналатын Темеш руынан. Әкесі Әбдірахман көзі ашық, білімді, діндар адам болған. Меккеге барып, қажы атанған. Әкесі үйіндегі балалардың үлкені ретінде Хайретдинге үлкен сенім артты. Хайретдин де бала күнінен зеректігімен ерекшеленіп, 1902-1909 жылдары ауыл мектебінен білім алады. 1909-1911 жылдары Қызылжарда молданың алдын көріп, арабша, татарша үйренген. Алған білімін жетілдіру мақсатында туған ауылындағы бай баласын оқытып, бауырларына жанашыр бола білген. Орынбордағы Хұсайын медресесінде 1912-1915 жылдары мұсылманша білім алады. Осында оқып жүріп, «Қазақ» газетіне мақала жаза бастаған. Осындай білімді, тәрбиелі Хайретдиннің бойында адамгершілік, адами парасаттылық қасиеттері қалыптаса келе, оның қоғам ортасындағы көзқарасы да жастайынан ерте дамыды.

Х.Болғанбаевтың қоғамдық-саяси қызметі жан-жақты. Ол 1917–1918 жылдары М.Шоқай, С.Қожановпен бірге «Бірлік туы» газетін шығаруға қатысады. 1918–1919 жылдары Ташкент қаласындағы педагогикалық курста оқиды, 1919–1921 жылдары Ташкент, Орынбор қалаларында мұғалімдік қызмет атқарды. 1921 жылы Ә. Бөкейханов пен А. Байтұрсыновтың тапсырмасымен Бұхарадағы басмашылар қозғалысына Әнуар пашамен бірге жетекшілік етіп жүрген Зәки Уәлиди Тоғанмен кездесіп қайтты. 1922–1923 жылдары – Ақмолада, 1924–1927 жылдары Петропавловскіде (Қызылжарда) халыққа білім беру бөлімі меңгерушісінің орынбасары болды [4, 367 б.]. Халық арасында оқу-ағарту бағытындағы ұстаздық, оқулық жазу және баспасөз салаларын қалыптастыруға үлес қосты. Қызмет жолына қарасақ, қазақ жерінің дерлік барлық аймақтарында қызмет жасай жүріп өзінің ой-интеллектісімен ерекшеленді. Алаш ардақтылары Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, М.Шоқай мақалаларында, естеліктерінде, жазбаларында Х.Болғанбаевтың еңбегі, қасиеті баяндалады.

Қазақтың біртуар ұлы Х.Болғанбаев халық оқу-ағарту ісіне өлшеусіз үлес қосқан азамат. Ол сол кездегі Петропавловскіде (Қызылжарда), Ақмолада, Ташкентте оқушыларға сабақ беріп, оқу-білім саласын ұйымдастырып, алаш ардақтысы А.Байтұрсынұлы бастаған оқу-ағарту ісін дамытты. Баршаға мәлім, Алаш қайраткерлері білімді ұлт жөнінде армандаған еді. Мәселен, отаршылдық езгідегі елді ояту, ұлттық баспасөзді дамыту, жазба әдебиетті қалыптастыру, ұлттық ғылымды қалыптастыру, Алашорда үкіметін құру, алғашқы жоғарғы оқу орнын ашу, қазақ жерінің біртұтастығын сақтау, қазақты ұлт ретінде біріктіру және т.б. «Азаттық таңын біздің ұрпақтарымыз көреді», — деп алаш көсемі Әлихан Бөкейхан айтқандай, бүгінде сол ата-бабаларымыздың армандары орындалды.

Сонымен қатар, Х.Болғанбаевтың оқу-ағарту ісін дамыту жолындағы тағы бір үлесі - оқулық жазу болды. Тарихтан белгілі, ХХ ғасырдың басында Әлихан Бөкейхан басшылығымен құрылған «Алаш» партиясының зиялылары оқулық жазу мен аударма ісіне белсене атсалысқаны мәлім. Бұл жөнінде «Алаш» партиясының бағдарламасында: «Алда тұрған басты міндет – халыққа ғылым, білім үйрету. Оқу орындарының есігі кімге болса да ашық һәм ақысыз болу. Бастауыш мектептерде оқуды ана тілінде оқу. Қазақ тілінде орта мектеп, университет ашу. Ұлттық мұғалімдерді даярлау және оқу құралдарын басып шығару» деп жазылған [5, 97 б.]. ҚазАСК Республикасының Халық ағарту комиссары А.Байтұрсынұлының төрағалығымен 1921 жылдың 31 қаңтарында Орынбор қаласында зиялы қазақ азаматтарының мәжілісі өтті. Жиында қаралған басты мәселе 1-ші һәм 2-ші буын мектептер үшін оқулық даярлау ісі болды. Мәжіліске Ахмет Байтұрсынұлы, Елдес Омарұлы, Хайретдин Болғанбайұлы, Смағұл Садуақасұлы, Файзолла Ғалымжанұлы, Биахмет Сәрсенұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Садуақас Сейдоллаұлы, Әлихан Бөкейханұлы, Сабыр Айтқожаұлы және басқа азаматтар қатысады. Мәжілістің қаулысының оқулықтар жазу тармағы бойынша шұғыл арада оқулық дайындау мәселесі төменде көрсетілген азаматтарға:

Арифметика – М.Тұрғанбайұлы;  
Геометрия – Б.Сәрсенұлы;  
Жаратылыстану – Е.Омарұлы, Қ.Кемеңгерұлы;  
Физика – Ф.Ғалымжанұлы;  
География – Ә.Бөкейхан;  
Қазақ-қырғыз тарихы – М.Жұмабайұлы;  
Жалпы тарих – Х.Болғанбаевқа;  
Мектепте гигиена – Ж.Тілеулин,  
Алгебра (бастауыш) – Е.Омарұлы;  
Педагогика – М.Жұмабайұлы;  
Дидактика – Ж.Аймауытұлы;  
Хрестоматия – С.Сейфуллин, Ж.Аймауытұлы;  
Қазақ тілінің ахуалы – А.Байтұрсынұлы,

Теория словестности – М.Жұмабайұлы жүктеледі [6]. Жоғарыда аталған оқулықтар зор ыждағаттылықпен жазылып, баспаға беріліп, 1928–1929 жылдарға дейін қазақ мектептерінде оқу құралы ретінде пайдаланылып келді. Өкінішке орай, сталиндік қуғын-сүргін жылдары бұл оқулықтар отқа өртеліп, жойылғандығы айтылады.

Хайретдин Болғанбаевтың өмірі мен еңбек жолын зерттеп жүрген тарихшы, филолог ғалымдар оны қазақ баспасөзінің бастауында тұрған тұлға ретінде сипаттайды. Шындығында, «Қазақ», «Бірлік туы», «Сарыарқа», «Ұшқын», «Еңбек туы», «Ақ жол» және «Еңбекші қазақ» сынды қазақтың алғашқы баспа басылымдарында жарық көрген мақалаларында сол заманның өзекті саяси-қоғамдық және әлеуметтік мәселелерін қозғай білді. Мәселен, алғаш жариялаған мақалалары «Медресе Хасениеде қазақ балалары», «Ашық хат. Ғабдолла Шоқаевқа», «Тумас бұрын үйлендіру», «Жер жалдау», «Әдеби борышымыз», «И.Гаспринскийдің жылы», кейінгі азаттық күрес жылдарында жазылған «Түркістан өлкесі», «Иман күші», «Қоқан съезі һәм қазақ-қырғыз», «Тұла бойлары қан сасиды», «Февраль өзгерісі», «Совет үкіметі һәм Күншығыс» сынды мақалалары жетерлік.

Сонымен қатар, Х.Болғанбаев Алаш қозғалысының белсенді мүшесі. Ол Алашорданың Ақмола комитетіне төрағалық жасап, алаштықтардың идеясын жүзеге асыруға атсалысты. Баспасөз бетіне «Алаш автономиясы» атты көлемді мақала жазған. Аталған мақаласында: «...Бірінші, Русияның ішінде болып жатқан үлкен ойран, зор бүліншіліктен Алаштың аман қалуы үшін, екінші, Алаштың түпкілікті ел болып, басқалармен қатар қызықты тіршілікке жетуі үшін сонда қабыл етілген қаулыларды кешікпестен іске асыруы өте қажет еді. Сол себепті жалпы сиез соларды орындап іске асырудың қамына кірісуі үшін он бес кісілік бір ұлт кеңесі сайлап, Алаштың барлық негізгі істерінің тізгінін соған тапсырылған һәм ол Алаш автономиясының жоғарғы хукіметі болғандықтан оған «Алаш ордасы» деп ат қойған еді... Алаш Ордасы – ұлт істерінің басында тұратын күзетші. Ол ұлт қызметтерінің ұлы ұрғасын белгілеп, халықтың аталы істеріне бағыт көрсететін жетекші ғана» [7, 80–81 бб.], – деген ой-пікірі алаш қайраткерлерінің автономия құру жолындағы талпыныстарына жігер берді.

Әсересе, ел жағдайы, қазақ тұрмысы, оның саяси құрылымы, отаршылдық езгінің зардаптары, патшалық жазалау саясатының құрбандары жөнінде батыл жазды. Соның зардабы қайраткер Хайретдин Болғанбаев тоталитарлық жүйе тарапы екі мәрте репрессиялады. Соңғысында зұлымдықпен оның көзін жойып тынды.

Бүгінде Х.Болғанбаевтың жеке тұлғасы мен еңбегі толыққанды зерттеліп болды деп айту ертерек. Оның өмірбаянында әзірге көпшілікке беймәлім «ақтандақ» беттері бар. Сондай-ақ, қайраткердің баспасөз беттерінде жарияланған еңбектері әлі толық зерттеуді талап етеді.

Көрнекті қайраткер туралы көптеген зерттеушілер, оның ішінде алаш қайраткерлері жайлы зерттеулер жүргізіп жүрген белгілі ғалымдар мен филолог-журналистердің мақалалары мен еңбектерін кездестіруге болады. Мәселен, Хайретдин Болғанбаевтың жиені Д.Т. Камеловтың «Хайретдин Болғанбаев – өшпес жұлдыз сәулесі» атты кітабы, Алаш мұрасын зерттеп жүрген академик Д.Қамзабекұлының «Парасат әлемі» баспасынан «Алаш ардақтысы Хайретдин Болғанбаев» атты мақаласы және «Хайретдин Болғанбаев. Шығармалары. Тағылымы», «Иман күші» кітаптары жарық көрді. «Қарағанды университетінің хабаршысы» журналында жарияланған ғалым-экономист Каренов Р.С. «Хайретдин Болғанбаев - Алаш қозғалысының қабырғалы қайраткері» тақырыбындағы мақаласы, «Жұлдыз» журналында филолог-ғалым С.Н. Негимовтың «Шоқайдан - алғыс, Мағжаннан мақтау алған Хайретдин Болғанбаев» мақаласы, тарихшы Дархан Қыдырәлінің зерттеуінде көрініс табуы, Болғанбаева Гүлнар Хайретдинқызының терең де тағылымды естелігі және Н.Сапуанов, Қ.Нұрмағамбетов, Т.Жұртбай, Ж.Бектұров, Т.Боранғалиұлы сынды қаламгер - зерттеушілердің мақалалары бар. Көріп отырғанымыздай, аталған еңбектер мен мақалалардың тарихи тұлғаны танып білуіміз үшін құндылығы өте жоғары. Осы орайда, алаш қайраткерлерінің мемлекеттік туралы идеялары - бүгінгі қазақ қоғамы үшін өзектілігі мен маңыздылығы өте зор.

#### **Қолданылған әдебиеттер тізімі**

1. ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы — Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты (akorda.kz) [https://www.akorda.kz/kz/events/akorda\\_news/press\\_conferences/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy](https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-uly-dalanyn-zheti-kyry-atty-makalasy)
2. Қозыбаев М.Қ. Ғұмырнама жанрын зерттеу мәселелері: тарих жайында //Қазақ тарихы. – 1997. - № 4. –37-43 б.
3. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия/ Бас.ред. Ә.Нысанбаев. 2 том. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 1999. – 720 бет.
4. Болғанбаев Х. Шығармалары. Тағылымы (құрастырып және жалпы редакциясын басқарған проф. Д. Қамзабекұлы). – Астана: «Парасат әлемі» баспасы, 2005. – 256 бет.
5. Сыдықов Е. Алаш қаласының тарихы: Зерттеу. – Шәкәрім атындағы мемлекеттік университет, 2017. – 383 бет
6. Кемеңгер Қ. Алаш және алғашқы оқулықтар. Интернет-ресурс: <https://qamshy.kz/article/26644-alash-dgane-alghashqy-oqulyqtar>

7. Болғанбай Х. Иман күші (құрастырып және жалпы редакциясын басқарған проф. Д. Қамзабекұлы). – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 288 бет.